

Библиотека Софии Киевской

СУГДЕЙСКИЙ СБОРНИК

ВЫП. VI

Материалы VI Судакской международной научной конференции
"Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре"
(г. Судак, 19–22 сентября 2012 г.)

Серия основана в 2004 г.

Киев
2016

УДК 94(477.75)
ББК 63.3(4Укр-6 Крм)
С89

Сугдейский сборник.

С89 Вып. VI. Материалы VI Судакской международной научной конференции “Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре” (г. Судак, 19–22 сентября 2012 г.). – Киев: Видавець Олег Філюк, 2016. – 519 с., илл.
ISBN 978-966-373-808-6

Шестой выпуск Сугдейского сборника основан на материалах международной конференции “Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре”, проводившейся Национальным заповедником “София Киевская” на базе его отдела “Судакская крепость” 19 – 22 сентября 2012 г. Конференция была посвящена 1800-летию основания г. Судака. Сборник продолжает публикацию работ, посвященных истории и археологии древнего и средневекового Крыма. В статьях рассматриваются торговые, этнические и культурные связи между Крымом, Русью, Европой, Причерноморьем и Византией.

Издание предназначено для специалистов в области истории, археологии, этнографии и других профильных дисциплин, а также для всех, кто интересуется проблемами истории и культуры.

Ответственная за выпуск:

Н.М. Куковальская – генеральный директор Национального заповедника “София Киевская”, действительный член Украинской академии архитектуры, заслуженный работник культуры Украины

Ответственный секретарь:

А.М. Фарбей – к.и.н., ведущий научный сотрудник Национального заповедника “София Киевская”

Редакционная коллегия:

С.Д. Крыжицкий – член-корреспондент НАН Украины, д.и.н., профессор;

Н.Н. Никитенко – д.и.н., профессор; *В.В. Корниенко* – д.и.н.;

О.А. Однороженко – д.и.н.; *Д.С. Степовык* – д.искусствовед., професор;

А.А. Алферов – к.и.н.; *Д.С. Гордиенко* – к.и.н.; *И.Е. Марголина* – к.и.н.;

И.А. Нетудыхаткин – к.и.н.; *М.В. Панченко*; *А.В. Джанов*

Рецензенты:

д.и.н., профессор *В.И. Ульяновский*

д.искусствовед. *А.А. Пучков*

*Рекомендовано к печати решением Научно-методического совета
Национального заповедника “София Киевская”, протокол № 6 от 16.08.2016 г.*

**АНТИКОЗНАВЧИЙ СПАДОК УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ-ЕМІГРАНТІВ
У МІЖВОЄННИЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ**

В історії української соціо-гуманітаристики першої половини ХХ ст. яскраве місце займає діяльність українських вчених у Чехословаччині, що на довгий час стала основним місцем осідку українських діячів на еміграції. Українська еміграція була однією з найчисельніших у ЧСР [Віднянський 1994, с. 18], адже саме Празький уряд створив найсприятливіші умови для життєдіяльності великої кількості українських емігрантів, що опинилися за межами батьківщини після остаточної окупації України в 1921 р. більшовицькою Росією. Значну частину української еміграції склали діячі освіти і науки, левову частку серед яких склали історики та філологи (загальний огляд української еміграції у міжвоєнний період у Чехословаччині див.: Zylunskyj 1995). Варто відмітити, що культурна праця у Празі серед українських емігрантів було розпочата ще під час Першої світової війни [Наріжний 2008, с. 12]. Культурно-просвітна діяльність Союзу визволення України була активною й серед українців у всіх таборах для полонених. Ця робота була спрямована на підготовку кадрів для дальшої культурної й громадської праці в Україні [Наріжний 2008, с. 15].

В Чехословаччині була заснована низка українських вищих навчальних закладів, провідне місце серед яких зайняв Український вільний університет у Празі (далі — УВУ), переведений з Відня 1921 р., а після Другої світової війни — до Мюнхена. З ліквідацією університетів в окупованій Україні, УВУ став фактично єдиним українським університетом. Відтак 24 вересня 1921 р. УВУ звернувся з меморандумом до своїх земляків в Україні, в якому чітко виклав мету діяльності:

“УВУ постановив собі за провідну ідею і перший обов’язок служити потребам Рідного Краю і Рідного Народу. Свою задачу за кордоном вважає він за тимчасову, провізоричну. Він має приготовляти нашу молодь до діяльності серед Рідного Народу в своїх інституціях та майбутніх урядах. УВУ має організувати наукову працю та дати можливість нашим професорам, доцентам та іншим ученим, що опинилися за кордоном, продовжувати свої фахові студії і тим самим приготовлювати або піддержати наукові сили. УВУ має улекшити сформовання Українського Університету або університетів на Рідній Землі і має як готовий організм бути перенесений у відповідний час на рідну територію туди, де його буде найбільше потрібно” [Наріжний 2008, с. 135].

В основу діяльності УВУ в Празі було покладено австрійський закон від 27 квітня 1873 р., що відповідав традиції більшості західноєвропейських університетів [Віднянський 1994, с. 25–26]. Університет складався з двох факультетів: права і суспільних наук та

філософічного, який мав два відділи — історично-філологічний та природописно-математичний [Віднянський 1994, с. 26]. Першочерговою метою лекцій було “заспокоїти духовний голод викладів з обсягу своєї мови, літератури, історії та взагалі рідної культури, а також викладів в рідній мові з інших галузей людського знання” у спраглої до навчання української емігрантської молоді [УВУ 1931, т. 1, с. VII].

Однак для більшого згуртування вчених, продовження принесених з України наукових традицій, обміну думками, доробками, критикою наукових праць колег тощо, в колах української еміграції виникла ідея і про заснування наукового товариства з переважанням суспільно-гуманітарного профілю. Безпосередньо ідея заснування українського історико-філологічного товариства виникла ще у Відні разом з ідеєю заснування УВУ [Наріжний 2008, с. 196], проте спершу потрібно було вирішити організаційні питання з університетом, відтак лише в другому академічному році в Празі вдалося приступити до організації товариства.

Українське історично-філологічне товариство в Празі було засновано 30 травня 1923 р., а перше засідання відбулось 7 червня того самого року [Наріжний 2008, с. 196]. Саме це Товариство “від початку своєї діяльності почало осередити в своєму складі всі активні сили української еміграції в Празі, що науково працювали в історично-філологічній галузі”, хоча “головною групою його членів стали професори Філософічного Факультету УВУ, але поруч з ними були й члени Правничого Факультету, що працювали в ділянці історичних дисциплін” [Наріжний 2008, с. 197]. За походженням члени Товариства охоплювали всю Україну, “в цьому відношенні Т-во від початку стало в повному значінні всеукраїнською соборницькою організацією” [Наріжний 2008, с. 198].

Підсумовуючи перше десятиліття діяльності УІФТ і порівнюючи її з розвитком науки в окупованій більшовицькою Росією Україні, його секретар у доповіді відмітив:

“Закордоном в обставинах академічної свободи ні одна з цих перешкод нашому Т-ву не загрожувала. Нам ніхто не нав’язував своїх концепцій і не примушував нас працювати на завідомо хибних засадах. Ми були вільні у виборі тем і методів, мали можливість заявити себе сторонниками тих філософічних теорій, які здаються нам правдивими, стати на тих позиціях, які витримують критику аргументами, а не обґрунтовуються урядовими наказами...”

Поруч з цим, є й другі великі вигоди в умовах нашої праці, як близькість до європейських наукових осередків і діячів, можливість співпраці з ними — можливості, які багатьма членами нашого Т-ва в значній мірі й використовуються. Але поруч з усім цим у нашому становищі, в умовах праці наших членів на еміграції є й великі невигоди. Ці невигоди випливають з двох моментів — 1) з того, що ми на чужині, 2) що ми не розпоряджаємо тут і мінімальними матеріальними ресурсами, потрібними для нашої праці як Т-ва” [Цит. за: Наріжний 2008, с. 209].

Основною формою діяльності УІФТ було проведення засідань, на яких зачитувались наукові доповіді та реферати, в обговоренні яких мали право брати участь всі присутні, кількість яких іноді сягала сотень осіб [Віднянський 1994, с. 51]. Найактивнішими були перші роки діяльності Товариства, в які (протягом 1923–1938 рр.) на 404 засіданнях було зачитано 614 доповідей і рефератів [Передмова 1939, с. II]. Активною була діяльність Товариства і після поновлення його роботи в 1939 р., коли лави організації поповнили нові українські емігранти з Галичини та Закарпаття [Наріжний 2008, с. 208]. У плані національному важливою була репрезентація українськими вченими-емігрантами вільної української науки на міжнародному рівні. Так, окрім українських наукових з'їздів у Празі (1926 і 1932 рр.), українські вчені брали активну участь у багатьох міжнародних наукових форумах, серед них у роботі Другого міжнародного конгресу класичних філологів слов'янських у Празі [Наріжний 2008, с. 130, 204].

У діяльності Товариства домінували теми з україністики, і “навіть спеціалісти з класичної філології або філософії брали здебільшого темами докладів дослідження над життям та філософічними системами українських філософів та дослідження над предметами класичної археології, знайденими на українській землі й зв'язаними з історією України” [Наріжний 2008, с. 203–204].

На сьогодні загальний огляд культурної праці українців у міжвоєнній Чехословаччині був здійснений ще випускником УВУ і членом УІФТ в Празі молодшої генерації С. Наріжним у праці “Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами” [Наріжний 2008; перше видання: Прага, 1942]. Відповідні розділи монографії присвячені УВУ (с. 119–136) та УІФТ (с. 196–209). С. Наріжний підготував і один з перших нарисів діяльності УІФТ за перші п'ятнадцять років його діяльності [Наріжний 1940]. Перші окремі огляди діяльності УВУ були створені ще в празький період [УВУ 1931], згодом у мюнхенський [УВУ 1958]. У сучасній українській історіографії цілісний огляд діяльності університету здійснено С. Віднянським (К., 1994). Певне місце в цих працях приділено й історіографічному доробку українських вчених у міжвоєнній Чехословаччині. Безпосередньо огляд доробку вчених емігрантів з української історії окреслено в статті Г. Божук та В. Зілгалова [1992], а також у статті В. Ульяновського [2002], який є автором і одного з перших в сучасній українській історіографії загальних нарисів з історії науково-культурної діяльності української еміграції в Чехословаччині в міжвоєнний період [Ульяновський, Ульяновська 1993]. Українознавчий аспект досліджень українських празьких істориків включено і до навчальних посібників з української історіографії [Полонська-Василенко 1971, с. 78–80; Калакура 2012, с. 269–276]. Однак доробок українських вчених зі всесвітньої історії ще не був темою спеціального дослідження, і навіть в узагальнених працях з української історіографії античності

праці пражан взагалі не згадуються, хоча й відмічається актуальність посилення вивчення класичного світу, що має сприяти долученню України “до числа країн європейського рівня гуманітарної освіти” [Див.: Бандровський 2004].

Власне зазначена орієнтація на західноєвропейські зразки змушувала українських вчених звертати увагу і на питання класичної історії та філології. Так, уже протягом першого зимового семестру на історично-філологічному відділенні Філософського факультету УВУ античну історію викладали проф. К. Лоський та доц. Ф. Слюсаренко, класичну філологію проф. А. Артимович і доц. Ф. Слюсаренко, а на факультеті права і суспільних наук римське право читав проф. К. Лоський, а грецьке та церковне право — доц. О. Баранів [Віднянський 1994, с. 46, 47; Наріжний 2008, с. 124–126]. Подібно і в діяльності УІФТ уже протягом першого року існування Товариства Агенор Артимович виголосив доповідь на тему: “Деякі замітки до ольбійського декрету на пошану Нікерата (Lat. I. O. [S.] P. Eux. I, 17...)” [УІФТ 1926, с. 3].

Через постійні фінансові труднощі ані УВУ, ані УІФТ не вдалося на належному рівні розвинути видавничу діяльність. Цілком природно, основні зусилля УВУ були спрямовані на видання навчальних посібників і підручників, що визначалось основною освітньою метою діяльності університету. Серед опублікованих підручників деякі стосувались і питань антикознавства, як наприклад лекційні курси І. Мірчука “Лекції по історії етики. Етика старинного світа” (Прага, 1922) та “Основи грецької етики” (Прага, 1923) чи К. Лоського “Історія і система римського приватного права” (Відень, 1921) та “Короткий нарис грецької історії” (Берлін, 1921) та низка інших.

Натомість наукові праці українські вчені публікували в найрізноманітніших часописах як Чехословаччини та Європи загалом, так і деякий час у виданнях Української Академії Наук у Києві. До власних наукових продовжуваних видань українських вчених у Празі соціо-гуманітарного профілю належить “Науковий збірник Українського вільного університету в Празі” (Прага, 1923–1942, т. I–III) та “Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі” (Прага, 1926–1944, т. I–V), які цілісно і репрезентували українську науку, в тому числі антикознавство, в європейському науковому просторі.

Загалом антикознавчий доробок українських вчених-емігрантів у міжвоєнній Чехословаччині можна поділити на два блоки: 1) праці, що безпосередньо стосуються культури та історії Стародавньої Греції та Риму, і 2) праці з історії вітчизняного антикознавства.

До **першого** блоку належать статті Ф. Слюсаренка “Грецька федеральна конституція кінця IV в. пер. Христом” (Праці УІФТ, 1926, т. 1); К. Лоського “Походження римського консулату” (Праці УІФТ, 1939, т. 2); О. Бараніва “Привілей жінки на підставі велеянового санатусконсульства” (Збірник УВУ, 1930, т. II) та І. Мірчука “Основи грецької етики” (Збірник УВУ, 1923, т. I).

Ф. Слюсаренко зосередив увагу на знайдених грецьким археологом П. Каввадієм під час розкопок Асклепейона поблизу Епідавра в північно-східному Пелопоннесі протягом 1916–1918 рр. уривків написів правового характеру, які на початку 1920-х активно дискутувались у європейській класиці. Відкривач текстів відносив їх до правових актів Ахейського союзу. Однак, Ф. Слюсаренко пристає до думки вчених (Г. Свобода, В. Тарн, А. Вільгельман), що спростовували віднесення документів до Ахейського, як і до першого Коринтського союзу. На думку вченого, єдино можливим є віднести документ до часу 303/2 рр. до Р. Хр., “коли царями Дмитром Поліоркетом і Антігоном Монофталмом був поновлений Коринтський союз” [Слюсаренко 1926, с. 185], що знаходить певне підтвердження у Плутарха (*Plut. Demetrius*, 25). Характерною особливістю цього союзу, на думку українського вченого, є його керівний орган — *συνέδριον*, що був секундарним зібранням і складався з послів, депутатів [Слюсаренко 1926, с. 188]. При цьому синедріон збирався шість разів на чотири роки підчас національних ігор, а право скликати позачергові сесії належало македонському царю [Слюсаренко 1926, с. 188–189]. Постійного місця зібрань синедріону Союз не мав, що загалом було характерним і для інших грецьких союзів, що зумовлювалось прагненням “уникнути суперництва міст на значіння столиці федерації” [Слюсаренко 1926, с. 189], натомість центром перебування “бюрового уряду” був Коринт, а місцем збирання синедріону — місце проведення національних ігор. Уряд проєдрів було запозичено в Атенах; щодо складу синедріону, Ф. Слюсаренко припускає можливість представництва, пропорційного “населенню поодиноких країв і міст” [Слюсаренко 1926, с. 189]. Натомість право законодавчої ініціативи поширювалась і на приватних осіб, що “одбиває у собі звичай грецьких демократій, які давали громадянам взагалі легкість доступу до Ради” [Слюсаренко 1926, с. 190].

До статті Ф. Слюсаренко додав сам текст документів, їх український переклад і відповідний коментар, чим текстологічно збагатив українське антикознавство. При цьому грецький текст, як і базу для коментаря, взято з американського видання М. Кері [Див.: Cary 1923]. Варто відмітити, що давньогрецьке право в історіографії перебуває на периферії досліджень, значно поступаючись дослідженням з римського права. Проте в українській класиці питання про важливість вивчення грецького права порушив ще у 1914 р. професор Інституту князя Безбородька Б. Бурзі (1902). Однак і на сьогодні ця розвідка Ф. Слюсаренка лишається однією з небагатьох на широкому полі грецького права.

Основним завданням дослідження К. Лоського “Походження римського консульату” є питання, яким чином царська влада перейшла у консульську, коли це сталося і чому вона не зберегла своєї назви, як то було, наприклад у Спарті, та найголовніше для дослідника питання: “чому консули стали магістрами терміновими — на

рік, коли король був магістратом доживотним, незмінним” [Лоський 1939, с. 80].

Пристаючи до розв’язання основного завдання, К. Лоський чітко окреслює розуміння римської культури, що і є вихідною точкою дослідження:

“...треба мати на увазі, що римляне взагалі жодними теоретичними міркуваннями не займались. Ціле право їх носить характер цілком практичний, і це навіть тоді, коли серед них поширилась грецька культура: і тоді вони не міняли форм свого устрою, а лишень пристосовували до старих форм новий зміст, вироблений життям; принципат наприклад зовсім не був формально монархією; він залишався республікою з тим, що більшість республіканських магістратських посад скупчилась в одній особі. Тим більш це повинне було бути в такі далекі часи, як часи консуляту” [Лоський 1939, с. 81].

Відтак, відповідаючи на питання походження римського консуляту, український вчений розвиває концепцію італійського колеги Гаєтано де Санктіса [De Sanctis 1907, р. 403–404], який заперечує встановлення інституту консулів у результаті “революційного” вибуху з поваленням царської влади в Римі. На думку італійського вченого, цей інститут розвинувся з інституту преторів, що встановився ще в царський період. Згодом залежність від царів зменшувалась і консули набули повної незалежності. Цілком підтримуючи саму ідею Г. де Санктіса, К. Лоський відмічає її слабу доказову базу, а також те, що італійський колега оминув питання, чому влада консулів не була позитивною, а обмежувалась одним роком [Лоський 1939, с. 82], хоча останнє питання в історіографії є базовим для віднесення інституту консулів на постцарський період.

На думку українського дослідника, інститут консулів походив від військових магістратів царського Риму — *tribunus celerum* — командувача кіннотою, та *custos Urbis* — що керував містом та його обороною за відсутності царя [Лоський 1939, с. 83]. Далі К. Лоський припускає, що вже в царський період магістрати були терміновими і цей термін визначався в один рік. Ці магістрати були безкоштовними, неоплатними, з чого дослідник висновує, що “ця даремність служби і була причиною її терміновости, і властиво річної” [Лоський 1939, с. 83]. Ця причина крилася в самому давньоримському суспільстві, яке в основі було землеробським, відтак “одірвати такого хлібороба від ріллі значило зруйнувати до певної міри його господарство” [Лоський 1939, с. 83]. У такий спосіб римська громада прагнула зберегти господарство магістрата, з одночасним забезпеченням функціонування самої держави. З іншого боку, український дослідник проводить паралелі й щодо повноважень римських магістратів царського та республіканського часу: “традиція надає *tribunus celerum* і *custos Urbis* також ті права, які мали преториконсулі: вони могли скликати народні комісії, збирати Сенат, творити суд і т. і., взагалі заміняти короля в усіх тих його обов’язках, які в

часи республіки перейшли на преторів-консулів” [Лоський 1939, с. 84]. Відповідно, враховуючи, що терміни *tribunus celerum* і *custos Urbis* з’явилися ретроспективно, К. Лоський слушно припускає, що в царський період ці особи мали назву *praetores-praeitores* — ті, що йдуть перед військом, позаяк їх посади були насамперед військовими. У той же час, позаяк більша частина чоловічого населення часто перебувала поза межами Рима, суперечки між воїнами вирішували полководці — претори; таким чином, претор і став суддею, отримавши назву *iudex*. Щодо царів, то з часом вони, на думку К. Лоського, все більше уваги приділяли жрецьким функціям, відтак до їх титулу *rex* почали додавати *sacrogum* або *sacrificulus*, що, природно, зумовило посилення ролі названих військових магістратів у цивільному житті Риму.

Таким чином, за концепцією К. Лоського, жодних революційних реформ у Римі проведено не було, а становлення консулату сталося наслідком звичайного еволюційного розвитку римського соціуму: “жодної нової посади *rex sacrogum* ніколи встановлено не було, як не було встановлено і посади республіканських преторів: і та, і другі перейшли певні модифікації характеру цілком натурального, абсолютно без того, що ми тепер називаємо “реформами”” [Лоський 1939, с. 85].

О. Баранів обрав темою дослідження “Привілей жінки на підставі велеянового санатусконсульства” — популярну течію в науці 1920–1930-х — історичні витоки прав жінок. Питання про привілеї жінки, як і взагалі про її права в античному світі, на той час було одним з найменш досліджених в історії римського права. Для вирішення поставленого завдання О. Баранів розділяє дослідження на кілька підтем.

1) місце велеянового санатусконсульства в історії жіночого законодавства. Власне, питання зводиться до того, чи він “поширював обсяг прав жінки свого часу чи звужував” [Баранів 1930, с. 88]. Власне, ця частина є історіографічною і покликана показати різноманіття, інколи суперечливість підходів у вирішенні цього питання в європейській історико-правничій науці;

2) питання термінології, якому в праві надається особливого значення, проте не менш важливим воно є й в історичній науці. Безпосередньо питання зводиться до таких термінів в інтерцесійному інституті, як *заборона*, *нездатність* чи *неінтерцесієздатність*, що, особливо стосовно жіночої інтерцесії, як відмічає О. Баранів, створює повну неясність [Баранів 1930, с. 89]. Більш детально український вчений зупиняється на терміні *заборона*, для чого безпосередньо звертається до римських правових актів, при чому відмічає, що в самому тексті сенатусконсуляту жодного натяку на заборону немає. Таким чином, О. Баранів доходить висновку, що “автентичні джерела — імператорські конституції уживають термінів: “*non sinit*”, “*eximantur*” та “*minime probibentur*” [Баранів 1930, с. 91], відтак сенатусконсулт міг бути як заборонний, так і незаборонний. Для

вирішення поставлено завдання О. Баранів залучає низку римських правових документів: фрагмент Ульпіана D. 50, 17, 2; Дігести Павла, серед яких є дві книги, присвячені власне жіночим інтерцесіям, та низку інших і приходять до негативного висновку, що сучасною термінологією неможливо передати римську жіночу інтерцесію [Баранів 1930, с. 93].

Відтак вчений змушений звернутись до питання 3) визначення права жінки загалом на підставі велеянового санатусконсульства. О. Баранів відмічає, що цей “сенатський акт не має жодної нормативної частини, себто не подає жодної норми, яка торкається інтерцесії” [Баранів 1930, с. 93]. Однак, залучаючи прокоментований Ульпіаном текст заголовка, О. Баранів знаходить ключ до вирішення поставленого завдання, адже у вступі йдеться про допомогу жінці: “До видання скта справа з інтерцесіями жінки стояла так, що *проти жінки* не давалося ані *petitio*, ані *actio*. На думку сената, це не було вистачаючим, *plene*, і треба було, очевидно, збільшити допомогу жінці”, відтак сенат і “*хотів*, щоби жінка мала екцепцію” [Баранів 1930, с. 94]. Таким чином, на думку українського вченого, уділення екцепції та позивного права жінкам і складає *нормативний зміст сенатусконсулята*. Це дає можливість автору чітко відповісти на питання, поставлене в другому пункті, щодо вживання термінів “заборона” чи “нездатність” до жіночих інтерцесій: “Не тільки не можна, але, мабуть, і питання про заборону та нездатність не слід порушувати там, де жінка підноситься в можливостях самовияву” [Баранів 1930, с. 95]. Більш того, на думку вченого, цей сенатусконсулят дав такі права жінці, яких у тій самій сфері не мали чоловіки, що в праві кваліфікується як привілей — *ius singular, beneficium*. Останній О. Баранівим розглядається з двох позицій: 1) юридичної сили жіночого зобов’язання за велеяновим санатусконсулятом та 2) значення *beneficium*.

Щодо першого питання, то, за О. Баранівим, сенатусконсулят було видано для інтерцесії жінки: “Сенат підніс, що жінку не можна в рівній із чоловіком мірі отягчати чужим обов’язком, що її інтерцесія потребує спеціального регулювання” [Баранів 1930, с. 96], інтерцесія жінки — це *obligation* — обов’язок когось перед кимось, визнаний правом.

Щодо другого питання, то визначення його як *beneficium* зумовлено тим, що, як записано в самому акті, він був виданий на численні прохання жінок [Баранів 1930, с. 102, 104]. Його суть полягає в тому, що “*auxilium* не дають жінці екцепція та кондикція на зворот”, і в цьому, власне, і є “упривільшоване становище жінки” [Баранів 1930, с. 100], що цілком відповідає традиціям римського права, хоча, на думку українського дослідника, й було певною “компенсацією” за загалом упосліджене місце жінки в римському законодавстві. З іншого боку, О. Баранів відмічає й ті небезпеки, що крилися в цьому акті, адже жінка, “інтерцесуючи, заступала перед кредитором особу боржника, і для кредитора, як і для права було байдуже, хто виконає зобов’язання” [Баранів 1930, с. 101].

Підсумовуючи, О. Баранів наголошує, що Велеянів сенатусконсулянт яскраво демонструє соціальне розуміння римлян, для яких поділ права на публічне і приватне був лише абстракцією, а в житті він користувався раціональними мотивами. Відтак, “Сенатусконсульт Велеянів охопив жінку-інтерцедентку найповніше, і то не тільки щодо самої жінки, але й щодо самого інтерцесійного акту, себто у сфері його значіння як публічного, так і приватного” [Баранів 1930, с. 101].

Деяко остеронь стоїть розвідка І. Мірчука “Основи грецької етики”. На відміну від колег, його темою є не правознавство, а філософія. Грецьку філософію як науку І. Мірчук виводить від створення перших синтетичних філософських систем, а не від висловлення тих чи тих філософськи значущих ідей. Відповідно, й щодо етики, “нам треба зачинати щойно з того моменту, коли етична рефлексія знайшла внятний вираз у формі готової системи, яка з одної центральної точки старається освітлити і пояснити всі вчинки чоловіка, людське життя з його темними і ясними хвилями” [Мірчук 1923, с. 105]. З іншого боку, етика як наука, на думку українського вченого, не творить певних етичних норм, а лише їх упорядковує, рефлексує над ними: теорії обов’язково передують практика. Відтак І. Мірчук виводить грецьку етику від Сократа, що заклав “тривкі основи” етиці, і закінчує Арістотелем. Саме такий хронологічний період вчений обґрунтовує засновком, “що філософія цієї класичної доби дає нам образ всіх напрямків грецької етики” [Мірчук 1923, с. 106].

Вчений відмічає дивовижну сталість етичних норм у грецькій культурі, що майже у незмінному вигляді спостерігається у Гомера, Гесіода, Теогніда і навіть у Платона. Відтак, основним питанням, яким задається І. Мірчук, є вияснити, чому різноманітність підходів не привела до витворення різноманітних поглядів на суть добра і зла [Мірчук 1923, с. 107], і відповідь на це питання дослідник пропонує шукати насамперед у культурному оточенні, в якому перебуває той чи той філософ. Вказує І. Мірчук і на синтетичну єдність грецької філософії взагалі, відповідно на вплив естетики і особливо метафізика на логіку і навпаки: “метафізичні проблеми творять основу, на котрій інші частини світогляду переважно розвиваються, між тим коли діалектичні розсліди можуть мати більш або менш сильну етичну закрутку, однак, загально беручи, руководяться логічними законами, даліше — позитивними або негативними впливами попередніх систем, а вкінці — своїм предметом роблять проблеми феноменального світу, що не змінюються внаслідок етичних поглядів” [Мірчук 1923, с. 108]. І вже після цього вчений вказує на гедоністичний принцип — самоволю особистості.

Сократ, як відомо, вийшов з кола софістів, нігілізм яких, на думку І. Мірчука, поважно й захитав базові основи моралі і права. Проте, якщо об’єктивної істини не існує, а мірилом всього є не істина, а людина, мораль набуває окресленого значення, і саме “безсумнівна певність моральної правди” стала для Сократа “тим островом, де він думав рятувати філософію перед загибеллю серед розбурханих хвиль

скептицизму” [Мірчук 1923, с. 110]. Відтак Сократ і прагнув заповнити “порожнє місце” софістів “дійсним знанням і справжньою мораллю”. Однак філософія Сократа не є чистою етикою, а є “метафізикою, приміненою до етичних проблемів”, на що вказує використання Платоном та Арістотелем ідей Сократа як підстави їхньої метафізики [Мірчук 1923, с. 110].

Власне постать Сократа є межевою в періодизації грецької філософії, що ділить її на досократівський період і добу розквіту грецької філософії — від Сократа до Арістотеля, або ж, за висловом І. Мірчука, на “філософію природи” та “філософію інтелекту” відповідно [Мірчук 1923, с. 111]. Відтак і етика Сократа зводиться до одного твердження, що чеснота є знанням, а отже її можна вчити. З цього випливає висновок: “Знати, в чім лежить справедливість, — це те саме, що бути справедливим” [Мірчук 1923, с. 112]. Отже знання прирівнюється до вчинку, дії, а звідси й вчення кініків, що мудра людина є самодостатньою, пори те, що вони заперечували самі основи моралі, як і взагалі суспільний устрій людства. І якщо, за кініками, мудра людина має задовольнятися лише природними потребами, відмовившись від цивілізації, то Діоген, за висновком І. Мірчука, “в буденнім життю — це карикатура, до якої могла довести духовна праця одиниці, яка на фальшивих предпосилках теоретичної філософії побудувала систему етики” [Мірчук 1923, с. 113].

Так само як і кініки, з філософського вчення Сократа вийшли кіренаїки на чолі з Арістіппом, у вченні яких також проводиться рівність між знанням і мораллю. І тут етика, як і в Сократа, тісно зв’язана з метафізикою. Взаємозалежність етики і метафізики стверджує і Платон, в якому “сходяться всі дотеперішні філософічні напрямки”, синтезуючись в одній оригінальній системі, хоча базовим є вчення Сократа, що в підсумку привело до створення вчення про *ідеї* [Мірчук 1923, с. 116]. У цьому вченні Платон відкидає індуктивний метод Сократа і стверджує можливість пізнання істини, розуміння ідей — це розуміння загального, що приступне людському інтелекту.

Що ж до ідей, то найвищою, як зазначає І. Мірчук, Платон вважає ідею добра [Мірчук 1923, с. 119], хоча дослідник тут же відмічає, що платонівське метафізичне розуміння добра радше затемнює зміст цього поняття, а не підносить до рівня значення. Зовнішньою ж формою для вияву добра, за Платоном, є краса, що є цілком суголосним грецькій культурі з її ідеєю калькагатії. І саме споглядання краси з застосуванням математики, що дає змогу збагнути закони світових процесів, приводить до правдивої мудрості, до знання ідей та власне ідеї добра. Проте, звертаючись до реального світу, український мислитель відмічає, що “відношення ідей до конкретних предметів, є найслабшою в цілій системі Платона; філософ свідомий цієї трудности старається закрити її образними представленнями, які однак для критики розуму лишаються без значіння” [Мірчук 1923, с. 120]. Те, що світ з рук Деміурга не вийшов

ідеальним, Платон пояснює “опором матерії”, з якої Деміург творив цей світ. Таким чином, створений світ є лише можливо досконалим серед реальних обставин. Проте сам Деміург, як досконалий митець, прагне творити світ максимально наближеним до ідеалу, тим самим етика ставиться Платоном вище за естетику, ідея є вищою за саме творіння: “Творець робить все якнайкраще, раз тому, що він добрий, а по-друге тому, що він хоче зблизити дійсність до ідеалу... Таким чином, добро являється не лише початком, джерелом, — але і кінцем, метою всяких світових процесів” [Мірчук 1923, с. 120].

Дорогою ж до найвищого добра і щастя є чеснота — гармонія душі. Рання Платон іде повністю за Сократом і вважає чесноту одно-едино можливою, як і одним є знання. Проте якщо розрізняти знання, то можна говорити і про різні роди чеснот. Відтак з часом Платон говорить про три сили: λογιστικόν (розуміння), θυμοειδές (пристрасть) та ἐπιθυμητικόν (бажання), яким відповідає σοφία (мудрість), ἀνδρεία (хоробрість) та σωφροσύνη (стриманість), що через певне співвідношення породжують четверту δικαιοσύνη (справедливість) як гармонію цілого. Проте в системі чеснот Платона, як наголошує І. Мірчук, не знайдемо місця волі, що є “першою умовою морального осуду”, що було введено в етику лише Арістотелем [Мірчук 1923, с. 122]. Однак найбільшою вадою етичного вчення Платона, на думку українського дослідника, є твердження, “що моральні вчинки, які б повинні стояти між собою нарівні, з огляду на причини теоретичної природи, посідають ріжну вартість і що пізнання з цієї точки погляду стоїть вище, чим інші моральні вчинки” [Мірчук 1923, с. 122], і це при тому, що Платон має на увазі пізнання найвищого добра. Хиба ж, за Мірчуком, полягає в тому, що у Платона вище добро можуть пізнати винятково філософи, натомість маси, за своєю природою, не можуть мислити філософічно, а, отже, й пізнати вище добро. Власне Платон, як відмічає український дослідник, і став найвидатнішим представником аристократичного характеру античної філософії, що найяскравіше виразився в Платоновій “Державі”. Власне концепцію держави в Платона Мірчук називає “інтелектуалістичною олігархією” [Мірчук 1923, с. 123] і відмічає в ній й етичний момент, адже, за Платоном, одна з основних функцій держави — виховна.

У традиціях німецької історико-філософської школи [Див.: Wundt 1911, S. 98] український дослідник пропонує розглядати філософію Арістотеля “в границях Платонової системи” [Мірчук 1923, с. 124], хоча й жодним чином не ставить під сумнів оригінальності Арістотеля. “Арістотель приймає готові вже поняття Платонової філософії і замість заступити їх оригінальними, власними, логічними формами, старається тільки перелицювати їх відповідно до своєї конструкції, щоби вони були в змозі помістити в собі новий зміст” [Мірчук 1923, с. 125]. Відтак, за висновком І. Мірчука, філософська система Арістотеля є закінченням платонізму, тим самим, український дослідник не протиставляє ці два вчення —

систему Платона та Арістотеля — а розглядає їх у нерозривній, еволюційній єдності.

Якщо для Платона реальний світ є лише відображенням, варіаціями світу ідеального, то для Арістотеля реальний світ розвивається і має свою власну, самодостатню мету — досягнення досконалої форм: “Коли все в світі впорядковане та спрямоване в сторону остаточної мети, Бога, то тим самим і чоловік та його вчинки мусять мати спільну ціль, своє призначення” [Мірчук 1923, с. 128]. Виходячи з цього засновку, першим завданням етики Арістотеля є ставлення до найвищого добра, яке можна досягнути тут, на землі. Мислитель вирішував це питання виходячи з позиції, що людина є частиною природи, тим самим Арістотель мав змінити й ставлення самої людини до навколишнього світу. В ієрархії цілей, до яких прагне людина, на вершину Арістотель поставив щастя (εὐδαιμονία), що є предметом політики, адже завданням політики є досягнення загального щастя, то і одиниця суспільства не має думати лише про свої власні інтереси, а мати на увазі інтереси загалом — держави. Однак і особистість для досягнення власного, особистого щастя потребує державного порядку. Звідси чеснотою є ніщо інше, як здатність відчувати справжню приємність. Говорячи ж про індивіда, сполучаючи мораль і знання, найкращою частиною людської цілісності Арістотель проголошує розум, відтак “теоретична праця, як етично найвища цінність чоловіка, мусить довести його до найбільш скінченого щастя” [Мірчук 1923, с. 130].

Фактично ж І. Мірчук розглядає етику Арістотеля як поєднання софістики та системи Платона, як систему “не трансцендентної, а імманентної телеології” [Мірчук 1923, с. 131]. Таким чином, сам розвиток етичного знання в давній Греції, на думку українського дослідника, зумовлювався поглибленням метафізичного знання. Власне ця теза і є перспективною для дальшого розвитку української історико-філософської науки.

Безумовно, цілісно проаналізувати погляди І. Мірчука на розвиток етичного знання в грецькій філософії можна лише проаналізувавши як інші праці самого вченого, так і порівнявши їх з осмисленням подібних питань іншими українськими дослідниками, насамперед емігрантами, серед яких маємо й видатного українського філософа Д. Чижевського — сучасника і колеги І. Мірчука. Однак це питання потребує окремого дослідження, з точки ж зору антикознавства загалом, власне розглянута стаття дає приклад як методологічних, так і тематичних підходів українських вчених-емігрантів до питань вивчення й осмислення античної філософії й культури загалом.

Другий блок досліджень безпосередньо пов’язаний з україністикою, адже вітчизняне антикознавство є складовою частиною історії української науки і загалом України.

Так, С. Наріжний зосередив увагу на історії діяльності Одеського товариства історії й старовини [Наріжний 1942] та Харківського

історично-філологічного товариства [Наріжний 1944; 2-е вид.: К., 2013]. Останнє було засновано в 1876 р. при Харківському університеті в “часи оживлення т. зв. областної історіографії” за діяльної участі М. Лавровського та О. Кирпичникова [Наріжний 2013, с. 220]. Дослідник наголошує на регіональному характері Товариства, серед членів якого “найбільше було місцевих наукових діячів, значно менше вчених з інш[их] міст України й Росії, а закордонних членів майже не було зовсім” [Наріжний 2013, с. 222]. Предметним полем досліджень вчених Товариства була також місцева історія, себто історія Слобідської та Лівобережної України, а також Запоріжжя [Наріжний 2013, с. 227, 230 та ін.], й *de facto*, в цьому плані Харківське товариство “виявило себе значно більше українофільським, ніж такі самі обласні науково-історичні товариства, як Одеське товариство історії й старовини та Київське Нестора-Літописця” [Наріжний 2013, с. 239–240]. Власне цей український контекст і був найцікавішим для українського празького дослідника. Однак, серед членів харківського товариства були і відомі класики та візантиністи, як, наприклад, В. Бузескул, Є. Редін, М. Лавровський, Є. Черноусов та низка інших, певний огляд діяльності яких також знайшов місце у статті С. Наріжного. Таким чином, і в історії української класики Харківське історико-філологічне товариство займає певне місце.

Так, окрему увагу дослідник приділяє постаті Є. Редіна — відомого харківського візантиніста, секретаря та редактора “Записок” Харківського товариства, завідувача Музею мистецтва і старовини [Наріжний 2013, с. 225–226]. Насамперед дослідник підкреслює “український елемент” у житті Редіна, почерпуючи інформацію з листів останнього до відомого українського культурного діяча, власне кума Редіна, М. Сумцова. С. Наріжний згадує, що Редін був учнем Н. Кондакова і називає його основні праці, однак з позицій української історіографії відмічає, що “як історик мистецтва, Редін з фаху був візантиністом, але багато зробив також для історії українського мистецтва” [Наріжний 2013, с. 226]. Не оминув увагою празький дослідник і XIX т. “Збірника” Товариства (X., 1913), що був присвячений пам’яті Є. Редіна. Попри те, що основна увага звернена на україніку, С. Наріжний згадав і про статті, що стосуються території античного світу, наприклад, статтю В. Данилевича “Рештки неолітичної культури на території Херсонеса”. Однак, згадки про всесвітню історію є статистичного характеру, лише до прикладу згадано “працю Ф. Германа з історії давнього Риму (т. VI), Ф. Корша з грецької фонетики (т. VIII), М. Сумцова про Леонардо да Вінчі (т. XII), О. Деревницького (про заговори в давній Греції) і т. д.” [Наріжний 2013, с. 232].

Одеське товариство, що виникло 23 квітня 1839 р., було другим у Російській імперії і одним з найдавніших в Європі загалом, проте

“Одеське Товариство історії й старовини може навіть менше ніж інші подібні організації на Україні може вважатися *формально* українським.

Але воно повстало, розвинулося й працювало на Україні. Інтернаціональне, почасти навіть російсько-чиновниче, по складу своїх членів і фундаторів, це — пізніше титуловане — “*Імператорське*” товариство історії й старовини, мало в собі не мало й членів українців; було їх там, як побачимо з дальшого викладу, таки досить значне число й виконали вони в Товаристві дуже важну наукову працю” [Наріжний 1942, с. 215].

Серед українських вчених — членів Одеського товариства С. Наріжний називає В. Антоновича, М. Петрова, М. Максимовича, І. Маркевича, О. Бертъе-Делагарда, П. Лебединцева та деяких інших [Наріжний 1942, с. 222]. Варто згадати, що саме А. Скальковського — одного з засновників Одеського товариства — М. Грушевський назвав серед найстаріших українських істориків [Грушевський 1899, с. 16]. Відмічає дослідник і обмін Одеським товариством своїми виданнями з Науковим товариством імені Шевченка у Львові [Наріжний 1942, с. 232]. Та попри значний українознавчий аспект в українській історіографії лише в останній час з’явилися дослідження, присвячені Одеському товариству історії і старовини [Див.: Хмарський 2002]. Проте в історії українського антикознавства стаття С. Наріжного й на сьогодні є чи не єдиною працею, що цілісно охоплює діяльність Товариства в цій сфері історичного знання.

Предметним полем досліджень Одеського товариства була південна Україна, територія, яка за висловом С. Наріжного, “є найбільш історичною країною — і по числу перебувавших тут народів, і по кількості залишених ними пам’яток” [Наріжний 1942, с. 216]. Прикметно, що одними з перших знайдених старожитностей на півдні України були й античні пам’ятки, насамперед зі старовинної Ольбії.

Власне розкриттю діяльності Одеського товариства у статті передує короткий загальний нарис про початки археологічних розшуків на території південної України, що радше було скарбощуканством і переслідувало не наукову мету, а матеріальне збагачення. Проте вже тут С. Наріжний згадує і про створення перших збірок старожитностей у містах південної України: в Очакові, Керчі, Миколаєві та інших містах, а також про заснування першого музею старовини в Теодосії [Наріжний 1942, с. 218]. Серед піонерів “археологічного дослідження класичної України” С. Наріжний називає француза Поля Дюбрюкса, бельгійця Жана-Море де Бларамберга та росіянина Івана Стемпковського — ініціатора створення Керченського та Одеського музеїв старовини [Наріжний 1942, с. 218–219]. З іменем Бларамберга пов’язані й Одеський та Керченський музеї, директором яких він був, окрім того, вчений є одним з перших засновників вітчизняної нумізматики, яку він розробляв на матеріалі Ольбії. Справу цих “піонерів” продовжив одесит М. Киріяков, що “мав спеціальний інтерес до класичної старовини... і згуртував навколо себе науково-працюючих одеситів — істориків Південної України” [Наріжний 1942, с. 220]. Саме в колі М. Киріякова, як відмічає С. Наріжний, і виникла ідея про заснування в Одесі історико-археологічного товариства.

До завдань створеного в 1839 р. Одеського товариства історії й старовини входили питання дослідження південної України та Кавказу, однак на перших порах його діяльність зосереджувалась виключно на дослідженнях Криму: “Воно старалося збирати історичні рукописи, давні ханські ярлики й султанські фірмани, також колекції монет кримських ханів, генуезців, що були биті в Криму і т. д.” [Наріжний 1942, с. 221], безпосередньо античною старовиною — перекладом латинських текстів про Крим мав зайнятися секретар, згодом віце-президент Товариства М. Мурзакевич.

Як було відмічено, діяльність Товариства поширювалась “головно на територію колишньої грецької колонізації на Україні” [Наріжний 1942, с. 222] і вона була спрямована на відкриття, збереження й охорону пам’яток старовини на цій території. Широко провадило Одеське товариство і археологічні дослідження в Ольбії, Херсонесі та в інших місцях грецької колонізації, результатом яких було значне наповнення античними пам’ятками музейних колекцій, описи античної скульптури, віднайдені ж епіграфічні пам’ятки були описані і видані в збірниках В. Латишева.

Власне до найбільших заслуг Одеського товариства С. Наріжний відносить його видавничу і музейну діяльність. Основним друкованим органом Товариства були його “Записки”, видання яких було розпочато в 1844 р., а загалом їх вийшло 33 томи. Значна частина публікацій “Записок” була присвячена й античній історії. Серед цих праць С. Наріжний згадує статтю М. Надеждіна “Геродотова Скитія”, П. Бекера про “Берег Понту Евксинського від Істра до Бористена у відношенні до давніх його колоній”, Е. фон Штерна про місце розташування давнього Херсонеса, Т. Зелінського “Рудиментарні мотиви в грецькій трагедії”, П. Біцилли “Тацит і римський імперіалізм”, Б. Варнеке “Нові здогади про походження грецької комедії”, В. Бузескула “Новіші гіпотези про джерело “Атенської Політії” Аристотеля” та низку інших [Наріжний 1942, с. 226–227]. Та особливо дослідник наголошує на археографічних публікаціях, що надають “Запискам” “значення дуже важного наукового архіву”, без якого, на переконання пражського українського вченого, не може обійтися ні дослідник Криму, ані грецьких та італійських колоній загалом [Наріжний 1942, с. 227; детальніше про археографічну складову: Хмарський 2002].

Відтак, заслуги Одеського товариства і в історії українського музейництва є досить значними, і, як було зазначено, саме з ініціативи його членів були засновані музеї в Керчі та Одесі. 1-го січня 1843 р. був відкритий і власний музей Товариства, до складу якого згодом увійшов і міський музей старовини. Заслуга в розвитку одеського музейництва насамперед належить М. Мурзакевичу, а також О. Бертъе-Делагарду та Е. фон Штерну [Наріжний 1942, с. 230]. Серед багатой колекції музею Товариства С. Наріжний перераховує й численні античні пам’ятки: монети Тіри, Ольбії, Херсонеса, Теодосії, Пантикапеї, Боспору, Фанагорії й інших міст;

колекція написів, статуї і інших старожитностей, з яких 2106 було грецьких і 103 римські. Загалом, за підрахунками празького дослідника, антична старовина становила $\frac{2}{3}$ всіх музейних матеріалів, з яких найбільша частина походила з грецьких колоній північного узбережжя Чорного моря [Наріжний 1942, с. 231]. Відтак, підсумовуючи, С. Наріжний наголошує, що своєю діяльністю Одеське товариство історії і старовини здобуло собі “популярність і признання серед наукових кіл не лише на Україні і в Росії, а також і далеко за кордоном тодішньої держави”, і саме завдяки праці Товариства “розвинулася класична археологія на Україні” [Наріжний 1942, с. 234].

Вже в австралійській період життя Наріжний дав огляд діяльності Київського Історичного товариства Нестора Літописця [Наріжний 1975; 1976]. Те, що в статтях, присвячених діяльності Харківського історико-філологічного товариства [Наріжний 2013, с. 239–240] та Українського історично-філологічного товариства в Празі [Наріжний 2008, с. 202], він порівнює всі три товариства — Київське, Харківське і Одеське, говорить про те, що і план підготовки нариса про Товариство Нестора Літописця виник ще в Празький період. Однак, і тут, подібно до Одеського, що стало зразком для Київського [Наріжний 1975, ч. 1–2, с. 30] і Харківського товариств, вчений зосередився на українській історії, проте згадав і про антикознавчий доробок, наприклад, серед тематики публічних лекцій Київського товариства [Наріжний 1975, ч. 3–4, с. 54].

Попри те, що дослідження діяльності Харківського та Одеського товариств здійснені винятково на опублікованих матеріалах і лише тих, що були доступні у Празі [Наріжний 1942, с. 216; 2013, с. 233], розвідки С. Наріжного цікаві насамперед своїми оцінками, дають цілісний образ діяльності товариств і впевнено уводять у проблемне поле української історіографії всесвітньої, зокрема античної історії.

Постаті відомого історика-класика стосувалась розвідка Ф. Слюсаренка “Академік В.П. Бузескул як історик (1858–1931)”. Попри те, що Бузескул походив з румунського роду, народився він в Україні, на Харківщині в с. Попівці, що дає підстави віднести його до діячів української культури. Реконструюючи ранню біографію вченого за його спогадами [Бузескул 1922], Ф. Слюсаренко зупиняється на відміченому В. Бузескулом “українському колориті Харкова” того часу [Слюсаренко 1942, с. 331], що, знову ж, має служити ствердженню українства відомого історика-класика. У традиціях європейської тогочасної біографістики вчений реконструює період навчання В. Бузескула, при цьому природно зупиняється на викладачах класичних мов та історії, а також на викладачах-українцях, наприклад вчителі малювання Д. Безперчому, учнями якого були й видатні українські художники Г. Семирадський та С. Васильківський.

Проте основний вплив на формування особистості В. Бузескула справили роки навчання в Харківському університеті, що в другій половині XIX ст. був одним з вогнищ українського національного відродження. Й пори те, що часи Луніна та інших видатних істориків

на період студентства Бузескула минули, це був час, за висловом Ф. Слюсаренка, видатних філологів, найпомітнішим з яких був О. Потебня, який з-поміж іншого присвячував свої лекції як питанням класичної філології, наприклад ономастиці гомерівського епосу, так і українській філології, наприклад, харківському українському повістяру Квітці-Основ'яненку [Слюсаренко 1942, с. 333].

У науку В. Бузескул увійшов як класик, однак першою опублікованою працею вченого було дослідження, присвячене Мстиславові Удатному [Бузескул 1881]. Медієвістики стосувалось і перше велике його дослідження: “Папство й Арнольд Брешианський” (X., 1884). Цьому ж періоду була присвячена і пробна лекція В. Бузескула “Огляд німецької літератури з історії середніх віків” (X., 1885). Проте на той час у Харківському університеті місця на кафедрі середньовічної історії не було, натомість було місце на кафедрі стародавньої, античної історії. Таким чином, цей “випадок” і став визначальним у науковій кар’єрі вченого. Вся “дальша його праця, як наукова, так і педагогічна, головним чином, має теми з грецької історії і зокрема присвячена питанням історіографічним, питанням розроблення самої науки” [Слюсаренко 1942, с. 335], у тому числі й української класики.

Таким чином, студентське і наукове життя В. Бузескула було пов’язано з Харковом і Харківським університетом, “а тим самим і з Україною” [Слюсаренко 1942, с. 354]. Окрім того, у пореволюційні роки Бузескул був обраний академіком Всеукраїнської Академії Наук і почав писати українською мовою [Наприклад, Бузескул 1927, с. 167–182].

Даючи характеристику В. Бузескулу як історика, Ф. Слюсаренко насамперед звертається до праць харківського вченого, присвячених іншим видатним історикам, наприклад Тукідіду [Див.: Бузескул 1911, с. 29–37]. У такий спосіб вчений виводить такі вимоги до історії й історика, що їх клав в основу своїх студій Бузескул: *ціль історії*, власне філософію історії; *саму працю історика*, що складається з трьох складових: 1) установлення історичного факту; 2) установлення причинно-наслідкових зв’язків і 3) сам виклад [Слюсаренко 1942, с. 336], і доходить висновку, що В. Бузескул “дуже чутливо стоїть на межі об’єктивності. Він вказує, що сполучення історії і політики може привести до крайнього суб’єктивізму й тенденційності, до перекручування й підтасовування фактів, про судження про далеке минуле з погляду сучасності” [Слюсаренко 1942, с. 337], власне підтримуючи позицію Ранке і заперечуючи Зібеля, хоча й останній меж “об’єктивності не переступав”. Проте під історією Бузескул розумів факти не лише політичні, а й національні, соціальні, економічні та культурні, й “ідеологічно належав до ліпших представників історичної об’єктивної школи XIX ст. Ці думки, однак, він приложив до старовинної і зокрема до грецької історії”, — підсумовує Ф. Слюсаренко [Слюсаренко 1942, с. 339].

Виходячи з позицій державницької школи, що стала магістральним напрямом української емігрантської історіографії, Ф. Слюсаренко відмічає й розуміння Бузескулом значення особи в історії, хоча

він і “не переходив певної міри” [Слюсаренко 1942, с. 340]. Віддає належне празький вчений і працям Бузескула, написаним з позицій “історичного матеріалізму”, однак тут же відмічає, що зведення історії лише до виробничих відносин харківський науковець вважав “грубим перекрученням історії”, відтак, віддаючи належне соціально-економічним питанням, він “схиляється скорше до ідеалістичного розуміння історії” [Слюсаренко 1942, с. 341–342].

Чи не єдиний з дослідників творчої спадщини Бузескула, Ф. Слюсаренко намагається розкрити й питання націоналізму в історії, як його розумів відомий харківський класик. З цією метою аналізується рецензія Бузескула на працю Е. Дрерюпа “Aus einer alten Advokatenrepublik (Demosthenes und seine Zeit)” (Padeborn, 1916) [Бузескул 1922a], в якій рецензент не пристає на позицію німецького колеги завоювання Греції Філіпом Македонським як позитивного факту, натомість підтримує думку Т. Грановського щодо оцінки постаті і діяльності Демостена як захисника інтересів Атен.

Звертаючись до аналізу праць з античної історії, Ф. Слюсаренко детальніше зупиняється на магістерській дисертації Бузескула, присвяченій Періклу, припустивши, “що саме Перікл був тою історичною персональністю, яка за студентських часів заімпонувала молодому вченому”, приходять до висновку, що ця праця “і тепер не втратила свого значення, бо подає значний матеріал для історії питання про Перікла, Тукідіда й інших істориків та зведення поглядів не лише німецьких, а й інших тогочасних учених” [Слюсаренко 1942, с. 345]. Варто відмітити, що і на сьогодні дослідження Бузескула, разом з подібною працею П. Люперсольського (К., 1877), в українській історіографії залишаються єдиними щодо життя і діяльності Перікла.

Іншою значною працею, проаналізованою Ф. Слюсаренком, є докторська дисертація Бузескула “Атенська політія Арістотеля як джерело для історії державного устрою Атен до кінця V ст.” (Х., 1895). Цей трактат Арістотеля на той час належав до нововідкритих і жваво аналізувався в європейській класиці. Таким чином, вже саме звернення харківського історика до цієї теми вводило українську класику в актуальне предметне поле світової науки. Не менш ґрунтовною є й праця Бузескула “Введення в історію Греції” (Х., 1903), що була високо оцінена уже сучасниками [Див., наприклад: Покровский 1904]. Це дослідження складається з двох частин: 1) огляду джерел та 2) аналізу історіографії. Щодо першої частини Ф. Слюсаренко відмічає широке розуміння Бузескулом джерельної бази, до якої зараховує “не лише історичні твори, записи сучасників, а й твори мітологічні, пам’ятки мови, твори красномовства” і географію [Слюсаренко 1942, с. 349], та особливо празький вчений відмічає огляд археологічних джерел, виявлених “як в самій Греції, так і на периферії грецького впливу, що до неї належала також і територія України за античної доби” [Слюсаренко 1942, с. 350]. Всеохопною є й друга частина праці, що загалом надає їй неабиякої наукової цінності. Певним же продовженням “Введення” є “Історія

атенської демократії” Бузескула (Санкт-Петербург, 1909), що є “зразком, як історичної синтези, так і доброго викладу” [Слюсаренко 1942, с. 352].

Відтак, відмітивши володіння всіма галузями всесвітньої історії, Ф. Слюсаренко доходить висновку, що “головна доба, що її студіював Бузескул, як історик, це — грецька історія. Його заслуги не мали дослідчого характеру, а в значній мірі педагогічного: він дійсно вводить у студії грецької історії, він наочно вказує методу своїми спеціальними розвідками й дисертаціями. Універсальність Бузескула ніскільки не пошкодила його спеціальній ділянці — грецькій історії, а навпаки, сприяла освітленню подій і явищ античності з точки погляду всесвітньої історії...”, при цьому “історизм Бузескула вихідною своєю точкою мав не клясичну філологію, а історію взагалі і всесвітню зокрема” [Слюсаренко 1942, с. 354].

Попри те, що через недоступність архівних джерел Ф. Слюсаренко не вводить нових “фактів”, що загалом притаманно і для сучасних великих монографічних досліджень [Див., наприклад: Матвеева 2008], його розвідка є цікавою як з того погляду, що вона була однією з перших загалом в українській науці спроб цілісно охарактеризувати постать Бузескула, так і з точки зору власне *українського* антикознавства; окрім того вона привертає увагу широким контекстом історії європейської класики, на фоні якої і зображується постать харківського вченого.

Іншу історіографічну розвідку Ф. Слюсаренко присвятив творцю кийвської історичної школи — В. Антоновичу, безпосередньо його нумізматичним дослідженням, значну частину з яких складала описи і каталогізації греко-римських монет [Слюсаренко 1939; 2-е видання: К., 1997].

Власне розкриттю поставленої мети передують джерелознавче визначення нумізматичної як допоміжної історичної дисципліни. На думку Ф. Слюсаренка, роль нумізматичної зводиться до таких пунктів [Слюсаренко 1939, с. 183]: 1) монета дає змогу досліджувати і державно-правні відносини, позаяк є одним з атрибутів суверенності влади; 2) вона має значення для історії обміну, що особливо стосується античної монети; 3) зображення на монетах дають певну інформацію для вивчення релігій античного світу; 4) як твір мистецтва, монети дають змогу датувати твори власне мистецтва; 5) монети дають уявлення про зовнішність володарів, що особливо важливо для римської епохи, і 6) монети є епіграфічними джерелами, що інколи суттєво доповнюють інформацію як історичного, так і лінгвістичного плану.

Говорячи про В. Антоновича як нумізмата, Ф. Слюсаренко зупиняється на його головній праці з нумізматичної — описі античних монет з Мюнц-кабінету та Нумізматичного музею Університету св. Володимира, що був спершу опублікований в “Университетских известиях”, а згодом виданий окремим виданням. У цій праці В. Антонович загалом описав 8818 монет, притримуючись класифі-

кації Меккеля та Міонне. Тому цілком природно, що Ф. Слюсаренко коротко зупиняється й на огляді зазначених класифікацій [Слюсаренко 1939, с. 184]. Далі, навівши кілька прикладів описів В. Антоновичем монет, празький вчений відмічає повне дотримання київським колегою всіх потрібних елементів опису, що свідчить про високий його професіоналізм.

Проте як для В. Антоновича, так і для українських вчених-емігрантів, найважливішою була українська історія. Через те й Ф. Слюсаренко окремо виділяє монети, що походять з Сарматії та Боспору. Серед них 10 — з Тіри, 76 — Ольбії, 7 — Херсонеса, 60 — Пантикапея, 6 — Фанагорії, 2 — Горгіпії, 2 — Агрипеї-Кайсарей, а також кількадесят монет з Боспорського царства, загалом — 314 монет. Серед цих монет, окремо празький вчений аналізує інформацію монет, що стосується історії культури, відображення окремих культів античних богів, з яких “звертає на себе увагу культ хтонічного божества Реї або Кібели, чи фригійської Матері богів, зображення якої у образі жінки з короною на голові у формі зубців міських стін ми бачимо на монетах з Ольбії (ч. 1128), Тираса (1154), Херсонесу (1155)” та низка інших [Слюсаренко 1939, с. 187]. Іншу групу монет Ф. Слюсаренко відносить до джерел з економічної та торгівельної історії, хоча, наприклад, віднесення монет з зображенням дельфінів до цієї категорії видається досить спірним [Слюсаренко 1939, с. 187]. Досить різноманітними є зображення на монетах Боспорського царства, однак, на жаль, дослідник окрім коротких прикладів самих зображень не дає ані джерелознавчого, ані історичного їх аналізу.

Окрім головної праці, зупиняється Ф. Слюсаренко й на інших нумізматичних дослідженнях Антоновича, опублікованих у працях Археологічних з'їздів та Записках Історичного товариства Нестора Літописця [Слюсаренко 1939, с. 188]. Однак у цих публікаціях йшлося про монети арабські, візантійські, ординські, польські, литовські, міст Гданська, Торна, Лівонії, Риги, Бранденбурга тощо, а також гривні київського та новгородського типу.

Важливу джерелознавчу інформацію постачають місця знахідок монет, що дає певні відомості щодо зносин з тими країнами й народами, з яких походять монети. У контексті античних монет Ф. Слюсаренко виділяє описаний В. Антоновичем Оболонський скарб, що складався на $\frac{4}{5}$ з античних монет. На цій підставі Антонович робив далекоглядний висновок про існування міста і його торгівельних зносин з античним світом вже у IV ст. по Р.Хр. [Антонович 1896, № 12, с. 252], з чим цілком погоджується Ф. Слюсаренко [Слюсаренко 1939, с. 189].

Цілком слушно Ф. Слюсаренко наголошує на потребі цілісного осмислення спадщини київського вченого, адже “щоб мати собі цілковито повний і вичерпуючий образ нумізматичної праці проф. В.Б. Антоновича, необхідно перестудіювати всі його праці, а не лише спеціально присвячені нумізматичі” [Слюсаренко 1939, с. 190] і

наводить приклади використання Антоновичем монетної інформації для датування археологічних знахідок.

Завершуючи короткий огляд праці Антоновича в галузі античної нумізматики, Ф. Слюсаренко писав, що “був він визначним нумізматом своєї доби типу майже універсального. Коли ми приймемо на увагу, що в Росії нумізMATика в ту добу була в стадії початкового лише розвитку, зокрема загальна.., то в його праці треба вбачати першу серйозну спробу в Росії систематизації монет” [Слюсаренко 1939, с. 190]. Попри стислість викладу і дискусійність певних висновків, розвідка Ф. Слюсаренка, після рецензії М. Грушевського (Л., 1898) та статті К. Болсуновського (1912; 2-е видання: К., 1997), була однією з перших спроб аналізу нумізMATичного доробку В. Антоновича, до того ж проведена з точки зору розвитку української історіографії, адже на той час — міжвоєнний період — В. Антонович в українській історіографії був представлений насамперед як творець школи істориків та археологів України.

Таким чином, проведений огляд дає підстави дійти висновку, що антикознавчий доробок українських вчених-емігрантів міжвоєнного періоду був оригінальним не лише в контексті української гуманітаристики, а й загалом європейської класики. Попри незначний обсяг опублікованих праць, ці дослідження суттєво поповнюють історіографічну базу для дальшого розвитку сучасної української класики, а дослідження історіографічного характеру розширюють й історіографічну базу історії української історичної науки, антикознавча складова якої вагомого розвитку й досягла в діяльності Одеського товариства історії й старовини та Ніжинського історико-філологічного товариства [Гордієнко, Коростильов 2011]. Проте, на відміну від Одеського і Ніжинського товариств, антикознавчий доробок празьких українських вчених є україномовним, отже, українським як за змістом, так і за формою, адже, як наголошує І. Колесник, “один із найважливіших атрибутів ремесла історика є його мова” [Колесник 2013, с. 4]. Тому, саме в Празі, паралельно зі структурами Української Академії Наук у Києві й творилася українська антикознавча термінологія, що і на сьогодні залишається на початковій стадії опрацювання. Безумовно, дальшого осмислення потребують навчальні курси УВУ та публікації антикознавчого характеру українських вчених в інших, не українських часописах та матеріалах конгресів, як і дослідження внеску українських вчених-емігрантів у розробку питань всесвітньої історії загалом (повну загальну бібліографію праць українських вчених у Чехословаччині в міжвоєнний період опублікувала Національна бібліотека Чеської Республіки [Práce 1996, díl I–III]).

Насамкінець варто відмітити, що античні мотиви стали невід’ємною частиною образного світу поетів-празжан, насамперед Є. Маланюка та О. Ольжича [Хуторна, Гордієнко 2006], які були й активними політичними українськими діячами на еміграції. Україна в образному світі Маланюка постає Степовою Елладаю, Ітакою —

далекою і рідною землею, в яку прагне повернутись поет, щоби віддати “Себе — єдиний, вірний Пенелопі” — Україні. Натомість О. Ольжич — один з лідерів ОУН, що не зазнав гіркоти поразки Визвольних змагань, творить образ майбутньої героїки: “А народам — усім без ваги — Виправлятися знову на Трої”, — творить образ боротьби за визволення України. Як і поети-пражани, українські класики-науковці також були й активними суспільно-політичними діячами. Так, Костянтин Лоський (1874–1933) під час Української Революції був одним із засновників Центральної Ради, згодом послом України у Фінляндії, Швеції й Норвегії, протягом 1926–1928 рр. — деканом філософічного факультету, відповідно 1929–1930 рр. — проректором УВУ. Федір Слюсаренко (1886–1958) протягом 1936–1939 рр. був деканом філософічного факультету УВУ. Іван Мірчук (1891–1961) — державний секретар Західноукраїнської Народної Республіки, один із засновників УВУ та Українського наукового інституту в Берліні, з 1931 р. — його директор. Видатними на ниві римського та візантійського права є заслуги й Олександра Баранова (1891–1955) та інших українських вчених-емігрантів, постаті яких потребують дальшого дослідження, а їх наукова спадщина — інтеграції в український науковий процес.

Література:

- Антонович В.Б.* Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира. Вып. 1: Монеты древнего мира // Университетские известия. 1896. № 12. 289 с.
- Бандровський О.* Антикознавство в сучасній Україні // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. Л., 2004. С. 260–276.
- Баранів О.* Привілей жінки на підставі велеянового санатусконсульства // Науковий збірник Українського університету в Празі. Прага, 1930. Т. II. С. 87–104.
- Божук Г., Зілгалов В.* Вклад істориків Українського Вільного Університету в розвиток досліджень історії України // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / Упоряд. Ю.Ю. Сливка. Л., 1992. С. 359–367.
- Болсуновский К.* В.Б. Антонович как нумизмат // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. К.: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 412–421.
- Болсуновский К.* В.Б. Антонович как нумизмат. Исторический очерк. Санкт-Петербург, 1912. 31 с.
- Бузескул В.* Германский ученый об “адвокатской республике” // Анналы. Петербург, 1922а. С. 189–193.
- Бузескул В.* Образы прошлого // Анналы. Петроград, 1922. № 2. С. 228–246.
- Бузескул В.* Студіювання стародавностей північного чорноморського надбережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. К., 1927. С. 167–182.

- Бузескул В.П.* О занятии Галича Мстиславом Удалым // Журнал Министерства народного просвещения. 1881. № 3. С. 86–96.
- Бузескул В.П.* Фукидид и новейшая историческая наука // Исторические этюды. Санкт-Петербург, 1911. С. 29–37.
- Бурзи Б.Ф.* Об источниках афинского права. Вступ. лекция, читанная 1 сент. 1900 в Нежинском Ист. филол. ин-те // Известия Историко-филологического ин-та кн. Безбородко. 1902. Т. 20. С. 3–19.
- Віднянський С. В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції у Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). К., 1994. 83 с.
- Гордієнко Д.С., Коростильов Т.В.* Проблеми класичної філології в діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства (1894–1919 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Вип. 565: Романо-слов'янський дискурс. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. С. 239–250.
- Грушевський М.* Посмертні згадки: (А. Скальковський, Е. Кунік, В. Ястребов) // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. 1899. Т. 27, вип. 1, рік 8. С. 16.
- Грушевський М.* [Рец.:] В.Б. Антонович — ... Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира, вып. I: Монеты древнего мира (відбитка з київськ. “Университетских Известий” 1896 р.), К. 1896, ст. II+286... // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1898. Т. XXV, кн. 5. С. 4.
- З діяльності Українського Вільного Університету в Празі за друге десятиліття існування // Науковий збірник Українського університету в Празі. Прага, 1942. Т. III. С. 7–76.
- Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2012. 512 с.
- Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013. 566 с.
- Лоський К.* Історія і система римського приватного права. Відень, 1921. Т. 1: Історія джерел римського права. 132 с.
- Лоський К.* Короткий нарис грецької історії. Берлін, 1921.
- Лоський К.* Походження римського консулату // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1939. Т. 2. С. 80–85.
- Люперольський П.И.* Очерк государственной деятельности и частной жизни Перикла // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. К. 1877. Т. 1. С. 3–74.
- Матвеева Л.В.* Владислав Бузескул — историк своего времени. К., 2008. 711 с.; [8 л. ил.].
- Мірчук І.* Лекції по історії етики. Етика старинного світа. Прага: УВУ, 1922. 40 с.
- Мірчук І.* Основи грецької етики. Прага: УВУ, 1923. 30 с.
- Мірчук Іван.* Основи грецької етики // Науковий збірник Українського університету в Празі. Прага, 1923. Т. I. С. 105–133.
- Наріжний С.* Історичне товариство Нестора Літописця в Києві // Український історик. 1975, р. XII. Ч. 1–2 (45–46). С. 29–44; Ч. 3–4 (47–48). С. 43–60; 1976, р. XIII. Ч. 1–4 (49–52). С. 57–70.

- Наріжний С.* Харківське історично-філологічне товариство / Публ. та ред. Д. Гордієнка // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Євора Кузьмича Редіна (1863–1908) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю. А. Мицик; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. К., 2013. С. 220–240.
- Наріжний С.* 15 літ діяльності Українського Історично-Філологічного товариства в Празі (1923–1938). Прага, 1940. 16 с.
- Наріжний С.* Одеське товариство історії й старовини // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1942. Т. 4. С. 215–234.
- Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. I. Вид. 2-е. Л.; Кент; Острог, 2008. XX+250 с.; іл.
- Наріжний С.* Харківське історично-філологічне товариство // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1944. Т. 5. С. 151–165.
- Передмова // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1939. Т. 2. С. [II–III].
- Покровський А.И.* О “Введении в историю Греции” проф. В.П. Бузескула // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Нежин, 1904. Т. 21. С. 3–50.
- Полонська-Василенко Н.* Українська історіографія. Мюнхен, 1971. 104 с.
- Протоколи засідань Українського історично-філологічного товариства в Празі за перший рік (1923–1924) // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1926. Т. 1. С. 192–208.
- Слюсаренко Федір.* Академік В.П. Бузескул, як історик (1858–1931) // Науковий збірник Українського університету в Празі. Прага, 1942. Т. III. С. 331–356.
- Слюсаренко Ф.* Грецька федеральна конституція кінця IV в. пер. Христом // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1926. Т. 1. С. 182–191.
- Слюсаренко Ф.* Нумізматична праця проф. В.Б. Антоновича // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1939. Т. 2. С. 183–191.
- Слюсаренко Ф.* Нумізматична праця проф. В.Б. Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. К.: Заповіт, 1997. Т. 2. С. 421–427.
- УВУ — Український В. університет в Празі в роках 1926–1931. Прага, 1931. 200 с.
- УВУ — Український Вільний Університет: короткий огляд. Мюнхен, 1958. 22 с.
- УІФТ — Українське історично-філологічне товариство в Празі // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1926. Т. 1. С. 1–5.
- Ульяновський В.* Чому не було створено “Празьку історичну школу” Грушевського // Український історик. 2002, р. XXXIX. Ч. 1–4 (152–155). С. 209–256.
- Ульяновський В., Ульяновська С.* Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська

культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; вст. ст. І.М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. К.: Либідь, 1993. С. 477–498.

Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. Одеса, 2002. 398 с.

Хуторна Х. І., Гордієнко Д. С. Античні мотиви в поезії української еміграції: Празька школа // На сторожі цілості, щастя і могутності більшої родини — нації. Матер. наук. конф. 22–23 вересня 2006 р. До 100-річчя від дня народження Олени Теліги. К., 2006. С. 140–145.

Cary M. A constitution of the united states of Greece // The classical quarterly. 1923. Vol. XVII (July — October). P. 137–148.

De Sanctis G. Storia dei Rom I: I. Roma dalle origini alla monarchia. Milano; Torino, 1907. 407 p.

Práce Ruské, Ukrajinské a Běloruské emigrace vydané v Československu 1918–1945 (Bibliografie s biografickými údaji o autorech). Praha: Národní knihovna České republiky, 1996. Díl I–III.

Wundt M. Geschichte der griechischen Ethik. Leipzig, 1911. Bd. II. XV; 211 S.

Zylynskyj B. Ukrajinci v Čechách a na Moravě 1917–1945. Praha, 1995. 129 s.

